

บทที่ 2

ภูมิหลังทางประวัติศาสตร์ของชุมชนก่อนวัฒนธรรมเขมรในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน

ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีนมีพื้นที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ครอบคลุมอาณาบริเวณหลายจังหวัดในภาคกลางและภาคตะวันตกของประเทศไทย ตั้งแต่ จังหวัดตาก กาญจนบุรี ราชบุรี นครปฐม สุพรรณบุรี ชัยนาท สมุทรสงคราม สมุทรสาคร มีอาณาเขตติดต่อกับภาคเหนือ ทางตะวันออกติดต่อกับบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาในภาคกลาง ทางด้านใต้ติดกับจังหวัดเพชรบุรี ประจวบคีรีขันธ์ ต่อเนื่องลงไปยังคาบสมุทรภาคใต้ ส่วนทางตะวันตกมีอาณาเขตติดต่อกับประเทศสหภาพพม่า โดยมีแนวเทือกเขาถนนธงชัย-ตะนาวศรีเป็นพรมแดนทางธรรมชาติกั้นระหว่างทั้งสองประเทศ

สภาพภูมิศาสตร์ของภาคตะวันตกในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน และใกล้เคียง โดยสังเขป

ลักษณะทางธรณีวิทยา¹

พื้นที่ส่วนใหญ่ของภาคตะวันตก มีลักษณะเป็นภูเขาและที่สูง มีหินที่จัดอยู่ในหมู่หินราชบุรีในยุคเพอร์เมียน ประกอบด้วย หินปูน หินทราย หินดินดาน ซึ่งจัดอยู่ในกลุ่มหินชั้นหรือหินตะกอน และหมู่หินตะนาวศรีในยุคคาร์บอนิเฟอรัส อันมีลักษณะเป็นหินแปร ประเภทหินชนวน หินควอร์ตไซต์ หินชีสต์ หินฟิลไลต์ ในบรรดาหินดังกล่าวนี้หินปูนได้พบอยู่เป็นบริเวณกว้างขวางมากที่สุด ด้วยเหตุนี้จึงปรากฏว่าในภาคตะวันตกมีภูเขาหินปูนอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณจังหวัดกาญจนบุรี และเพชรบุรี

แถบเทือกเขาถนนธงชัยกลาง และเทือกเขาตะนาวศรี ซึ่งมีหินแกรนิตในยุคครีเตเชียส เป็นแกนกลางของภูเขา จะพบเห็นหินแกรนิตปรากฏอยู่ตามบริเวณที่หินซึ่งเคยปกคลุมอยู่ชั้นบนได้สึกกร่อนพังทลายหมดไปแล้ว ส่วนบริเวณที่ยังมีหินเดิมปกคลุมอยู่นั้น จะพบหินในหมู่หินตะนาวศรี มีลักษณะเป็นหินทราย และหินดินดานปนปูน ในช่วงยุคแคมเบรียน นอกจากนี้ยังมีหินอัคนีประเภทหินบะซอลต์ ปรากฏเป็นบริเวณเล็กๆ ที่อำเภอบ่อพลอย จังหวัดกาญจนบุรี และที่บริเวณ

¹ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย ฝ่ายวิจัย, ภูมิลักษณะประเทศไทย (กรุงเทพฯ : จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, 2534. จัดพิมพ์เฉลิมพระเกียรติสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี ในวโรกาสวันคล้ายวันพระราชสมภพ และเจริญพระชนมายุครบ 36 พรรษา 2 เมษายน 2534), 102.

ชายฝั่งทะเลตั้งแต่อำเภอชะอำ จังหวัดเพชรบุรี ลงไปนั้น ได้พบหินแกรนิตและหินไนส์ ปรากฏเป็นบริเวณกว้างขวาง ทำให้ชายฝั่งแถบนั้นมีหาดทรายที่สวยงามมากที่สุดในภาคตะวันตก

ลักษณะภูมิประเทศ²

ภาคตะวันตกมีลักษณะภูมิประเทศค่อนข้างคล้ายคลึงกับภาคเหนือ คือมีพื้นที่ส่วนใหญ่เป็นภูเขาและหุบเขา ภูเขาในภาคตะวันตกมีลักษณะเป็นแนวยาวต่อเนื่องจากเหนือลงไปได้ ซึ่งตั้งอยู่ทางด้านทิศตะวันตกของภาค ประกอบด้วยทิวเขา 2 แนว คือ ทิวเขานนทชัชกลาง และทิวเขาตะนาวศรี

ทิวเขานนทชัชกลางเป็นทิวกลางที่ยาวต่อเนื่องมาจากภาคเหนือ ผ่านจังหวัดตากและไปสิ้นสุดทิวเขาที่ด้านตะวันออกของกลุ่มแม่น้ำแควน้อย ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี รวมความยาวของแนวทิวเขานี้ทั้งในภาคเหนือและภาคตะวันตกได้ 880 กิโลเมตร ในส่วนของทิวเขาตะนาวศรีนั้น มีจุดเริ่มต้นทางตอนเหนือของด่านเจดีย์สามองค์ ในอำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี และทอดยาวลงไปทางใต้ ผ่านจังหวัดราชบุรี เพชรบุรี และประจวบคีรีขันธ์ ไปสิ้นสุดทิวเขาที่อำเภอกระบุรี จังหวัดระนอง มีความยาว 834 กิโลเมตร

นอกจากทิวเขาขนาดใหญ่แล้ว ในภาคตะวันตกยังปรากฏหุบเขาขนาดต่างๆ อีกเป็นจำนวนมาก ซึ่งหุบเขาที่มีขนาดใหญ่มักเป็นหุบเขาที่เกิดจากรอยเลื่อนของเปลือกโลก ที่เห็นได้ชัดเจนมากมีอยู่ 2 แห่งคือ รอยเลื่อนบริเวณเมย-อุทัยธานี ในเขตจังหวัดตาก และรอยเลื่อนที่บริเวณด่านเจดีย์สามองค์ ในเขตจังหวัดกาญจนบุรีและราชบุรี หุบเขาที่เกิดจากรอยเลื่อนทั้งสองแห่งนี้ปรากฏเป็นแนวยาวมีพาดชันขนานอยู่ 2 ด้าน โดยเฉพาะหุบเขารอยเลื่อนที่อยู่ทางด้านด่านเจดีย์สามองค์ มีความยาวประมาณ 400 กิโลเมตร ซึ่งเป็นเส้นทางไหลของแม่น้ำแควน้อยโดยตลอดด้วย เพราะฉะนั้น จึงทำให้บริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อย เกือบจะไม่มีที่ราบชายฝั่งริมแม่น้ำเลย สองฟากฝั่งลำน้ำแควน้อยส่วนมากมักเป็นที่สูงชัน

แม่น้ำสายสำคัญในบริเวณภูมิภาคตะวันตก ได้แก่ แม่น้ำแม่กลอง แม่น้ำท่าจีน แม่น้ำเพชรบุรี

แม่น้ำแม่กลองถือกำเนิดจากหุบเขาและที่สูงในเขตเทือกเขานนทชัช-ตะนาวศรี ต้นกำเนิดของแม่น้ำสายนี้อยู่ในเขตจังหวัดตากและจังหวัดกาญจนบุรี ซึ่งได้แยกลำน้ำนี้ออกเป็น 2 สาย คือ แควใหญ่ (แควศรีสวัสดิ์) กับแควน้อย (แควไทรโยค) ลำน้ำแควใหญ่มีต้นน้ำอยู่ในเขตอำเภออุ้มผาง จังหวัดตาก ไหลผ่านอำเภอศรีสวัสดิ์ อำเภอเมืองในเขตจังหวัดกาญจนบุรี แล้วไหลไปบรรจบกับลำน้ำแควน้อย (ต้นน้ำอยู่ในเขตอำเภอสังขละบุรี จังหวัดกาญจนบุรี) ที่บริเวณบ้านเหนือ ตำบล

² เรื่องเดียวกัน, 102-103.

ปากแพรก อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี ตั้งแต่ตอนนี้เป็นต้นไปกลายเป็นลำน้ำสายใหญ่ที่เรียกว่า “แม่น้ำแม่กลอง” จากนั้นจึงไหลผ่านอำเภอดำม่วง อำเภอท่ามะกา ในเขตจังหวัดกาญจนบุรี ต่อไปยังจังหวัดราชบุรี ผ่านอำเภอบ้านโป่ง อำเภอโพธาราม อำเภอเมือง อำเภอดำเนินสะดวก แล้วไหลลงทะเลที่อ่าวไทยในเขตอำเภออัมพวา จังหวัดสมุทรสงคราม บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง จัดว่าเป็นที่ราบใหญ่ที่สุดของภาคตะวันตก และเป็นเขตเกษตรกรรมที่อุดมสมบูรณ์

ส่วนแม่น้ำท่าจีนได้แยกออกจากแม่น้ำเจ้าพระยาในเขตอำเภอดุสิต จังหวัดชัยนาท³ ไหลลงใต้ไปทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา ผ่านอำเภอเมือง อำเภอหันคาในเขตจังหวัดชัยนาท แม่น้ำสายนี้มีชื่อเรียกด้วยกันหลายชื่อโดยแบ่งออกเป็นช่วงๆ ตอนบนที่ไหลผ่านเขตจังหวัดชัยนาท เรียกว่าแม่น้ำมะขามเต่า จากนั้นจึงไหลผ่านอำเภอเดิมบางนางบวช อำเภอสามชูก อำเภอศรีประจันต์ อำเภอเมืองสุพรรณบุรี อำเภอบางปลาม้า อำเภอสองพี่น้อง ในเขตจังหวัดสุพรรณบุรี แม่น้ำตอนนี้มีชื่อว่า แม่น้ำสุพรรณบุรี แล้วเข้าเขตจังหวัดนครปฐม ผ่านอำเภอบางเลน อำเภอนครชัยศรี อำเภอสามปราน ช่วงนี้เรียกแม่น้ำนครชัยศรี จากอำเภอสามปราน จังหวัดนครปฐม ไหลต่อไปยังอำเภอกะทุ่มแบน จังหวัดสมุทรสาคร ไปออกทะเลอ่าวไทยที่อำเภอเมืองสมุทรสาคร แม่น้ำช่วงสุดท้ายที่ไหลออกปากน้ำในบริเวณจังหวัดสมุทรสาครนี้มีชื่อว่า แม่น้ำท่าจีน เนื่องจากบริเวณนี้เคยปรากฏหลักฐานการตั้งถิ่นฐานของชาวจีนมาแต่ครั้งโบราณ⁴

ถัดลงมาทางใต้ ยังมีแม่น้ำสายสำคัญอีกสายหนึ่งในภูมิภาคตะวันตก คือ แม่น้ำเพชรบุรี มีต้นน้ำอยู่ที่เทือกเขาตะนาวศรี ในเขตอำเภอท่ายาง จังหวัดเพชรบุรี และไหลไปลงทะเลที่อ่าวไทยในเขตอำเภอบ้านแหลม จังหวัดเพชรบุรี บริเวณตอนปลายของที่ราบลุ่มแม่น้ำนี้เป็นที่ตั้งของตัวเมืองเพชรบุรี

กล่าวโดยสรุป พื้นที่ทางด้านตะวันตกสุดของบริเวณนี้มีลักษณะทางธรณีวิทยาเป็นภูเขาสูง นั่นคือ เทือกเขาตะนาวศรีที่ต่อลงมาจากเทือกเขาถนนธงชัยในภาคเหนือ ได้เป็นพรมแดนทางธรรมชาติกั้นระหว่างประเทศไทยกับประเทศสหภาพพม่าออกจากกัน โครงสร้างของหินส่วนใหญ่เป็นภูเขาหินปูน โดยมีหินแกรนิตโผล่สลับอยู่เป็นบางตอน ลักษณะพื้นที่มีความลาดเอียงจากทางด้านตะวันตกที่เป็นเทือกเขาสูง ค่อย ๆ ลาดต่ำลงมาเป็นที่ยราบเชิงเขาหรือที่ยราบหุบเขา ปรากฏ

³ เรื่องเดียวกัน, 45.

⁴ ศรีศักร วัลลิโภดม, “สภาพภูมิศาสตร์บ้านเมืองในลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยาสมัยโบราณ,” ใน โบราณคดีไทยในทศวรรษที่ผ่านมา (กรุงเทพฯ : เมืองโบราณ, 2525), 7.

เป็นที่ราบสลับกับภูเขาโคดที่เป็นเนินเตี้ยๆ ไปจรดที่ราบลุ่มแม่น้ำในตอนปลายของแม่น้ำแม่กลอง และแม่น้ำท่าจีน⁵

จากสภาพภูมิศาสตร์ของพื้นที่ทางด้านตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยาที่มีความลาดเอียงจากทางตะวันตกไปตะวันออกดังที่กล่าวไปแล้วนั้น พบว่าได้มีผลต่อการตั้งถิ่นฐานของคนในภูมิภาคนี้มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว กล่าวคือ หลักฐานของมนุษย์สมัยก่อนประวัติศาสตร์รุ่นแรกๆ ได้พบอยู่ในบริเวณเทือกเขาและที่สูงทางตะวันตกสุดของประเทศในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนบนแถบจังหวัดกาญจนบุรี⁶ คนพวกนี้มีการตั้งถิ่นฐานไม่เป็นหลักแหล่งพักอาศัยตามถ้ำและเพิงผา มีชีวิตแบบเร่ร่อน ย้ายถิ่นฐานไปเรื่อยๆ ตามความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ดำรงชีพด้วยการล่าสัตว์-หาของป่า มีเครื่องมือเครื่องใช้ที่ทำจากหินกระเทาะแบบหยาบๆ แต่เมื่อถัดมาทางตะวันออกในบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลองตอนล่างไปจนถึงลุ่มแม่น้ำท่าจีน พื้นที่แถบนี้มีลักษณะภูมิประเทศเป็นที่ราบลุ่ม ชุมชนโบราณที่พบบริเวณนี้มีอายุไม่เก่ากว่ายุคหินใหม่ แหล่งโบราณคดีหลายๆ แห่งมีอายุอยู่ในช่วงก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายหรือยุคโลหะ⁷ อันเป็นช่วงเวลาที่มีการตั้งถิ่นฐานแบบถาวรแล้ว มีลักษณะสังคมแบบเกษตรกรรม ในบางแหล่งมีพัฒนาการทางด้านโลหะเกิดขึ้น มีการติดต่อแลกเปลี่ยนกับชุมชนใกล้เคียงและชุมชนภายนอกโพ้นทะเล บางชุมชนมีการขยายตัวและพัฒนาไปเป็นบ้านเมืองในสมัยประวัติศาสตร์ เช่น เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เป็นต้น

⁵ สวาท เสนาณรงค์, ภูมิศาสตร์ประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 5 (กรุงเทพฯ : ไทยวัฒนาพานิช, 2529), 33-36.

⁶ คูใน ชิน อยู่ดี, “รายงานการสำรวจและขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดกาญจนบุรีของคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก,” ใน ชิน อยู่ดี : บิดาแห่งวิชาก่อนประวัติศาสตร์ไทย (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์พิมพ์เนศ, 2529), 13-81 ; สุรินทร์ ภูขจร, ชาติชาย ร่มสนธิ์ และสันติ เล็กสุขุม, รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นโครงการสำรวจและขุดค้นวัฒนธรรมยุคหินที่พบในถ้ำบริเวณตำบลบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ประจำปี 2520 (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2520), 160-161 และรัศมี ขุทรงเดช, “มนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์กับการใช้ทรัพยากรในช่วงโฮโลซีนตอนต้น บริเวณลุ่มแม่น้ำแควน้อยตอนล่าง จังหวัดกาญจนบุรี,” วารสารมหาวิทยาลัยศิลปากร 11, 1 (มิถุนายน-พฤศจิกายน 2533) : 55-73.

⁷ พรชัย สุจิตต์, รายงานผลการสำรวจและศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของกลุ่มโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ตอนต้นของลุ่มน้ำท่าจีน (กรุงเทพฯ : ภาควิชามานุษยวิทยา คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร 2528), 2.

ชุมชนก่อนเขมรบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน

สมัยก่อนประวัติศาสตร์

สมัยก่อนประวัติศาสตร์เป็นช่วงเวลาที่มนุษย์ยังไม่รู้จักตัวอักษร ไม่มีการจดบันทึก มีเพียงภาษาพูดที่ใช้สื่อเป็นที่เข้าใจกันเฉพาะในสังคมนั้น ยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์มีระยะเวลานานมาก โดยเริ่มตั้งแต่บรรพบุรุษมนุษย์คนแรกได้เกิดขึ้นจนกระทั่งถึงช่วงที่มนุษย์เริ่มมีตัวอักษรใช้และมีการจดบันทึกเรื่องราวต่างๆ ซึ่งนับระยะเวลาได้เป็นแสนเป็นล้านปี ดังนั้นจึงทำให้นักวิชาการทางด้านโบราณคดี มีการแบ่งช่วงเวลาก่อนประวัติศาสตร์ออกเป็นยุคสมัยย่อยๆ อีก การแบ่งย่อยของยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์นั้น ในปัจจุบันสามารถแบ่งได้หลายแบบ ขึ้นอยู่กับนักวิชาการแต่ละคนว่าใช้เงื่อนไขอะไรมาเป็นหลักในการแบ่ง มีทั้งแนวคิดที่ให้ความสำคัญในเรื่องเกี่ยวกับพัฒนาการทางเทคโนโลยี (แบ่งยุคสมัยออกตามวัสดุที่ใช้ทำเครื่องมือเครื่องใช้) แนวคิดที่ให้ความสำคัญกับแบบแผนการดำรงชีวิตของมนุษย์ และการแบ่งตามช่วงเวลาทางธรณีวิทยา⁸

บริเวณพื้นที่ของประเทศไทยปัจจุบันนี้ ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาเป็นระยะเวลานานแล้ว โดยพบหลักฐานความเก่าแก่ของมนุษย์ก่อนประวัติศาสตร์ระยะแรกๆ ทางด้านฟากตะวันตกของประเทศไทย ในบริเวณพื้นที่สูงแถบจังหวัดกาญจนบุรี ตามลุ่มแม่น้ำแควใหญ่และแควน้อย เป็นต้นว่าที่ถ้ำพระ ในเขตอำเภอไทรโยค ถ้ำองบะ อำเภอศรีสวัสดิ์ และตามถ้ำในบริเวณบ้านเก่า อำเภอเมืองกาญจนบุรี¹⁰ แหล่งโบราณคดีเหล่านี้ได้รับการจัดให้อยู่ในกลุ่มวัฒนธรรม

⁸ ดูในเรื่องการแบ่งยุคสมัยก่อนประวัติศาสตร์แบบต่างๆ ได้ใน สุรพล นาถะพินธุ, “พัฒนาการของวัฒนธรรมสมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย,” ใน *สังคมและวัฒนธรรมในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : ศูนย์มานุษยวิทยาสิรินธร, 2542), 21-37 ; มยุรี วีระประเสริฐ, “หลักฐานประวัติศาสตร์และหลักฐานโบราณคดีในประเทศไทย,” ใน *โบราณคดีและประวัติศาสตร์ในประเทศไทย* (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2545), 12-14.

⁹ ที่แหล่งโบราณคดีถ้ำพระ และถ้ำองบะ มีการสำรวจและขุดตรวจมาแล้วตั้งแต่ในปี พ.ศ.2503-2504 โดยคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก ได้พบหลักฐานการอยู่อาศัยมาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ยุคหินกลางจนกระทั่งถึงยุคโลหะ ดูรายละเอียดใน ชิน อยู่ดี, “รายงานการสำรวจและขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดกาญจนบุรีของคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก,” 13-81.

¹⁰ สุรินทร์ ภูจักร, ชาติชาย ร่มสนธิ์ และสันติ เล็กสุขุม, รายงานเบื้องต้นการสำรวจและขุดค้นโครงการสำรวจและขุดค้นวัฒนธรรมยุคหินที่พบในถ้ำบริเวณตำบลบ้านเก่า จังหวัดกาญจนบุรี ประจำปี 2520, 160-161.

ฮัวบินเนียน (Hoabinhian)¹¹ หรือในช่วงยุคหินกลาง มีอายุราว 10,000 ปีมาแล้ว คนในช่วงเวลานี้ดำรงชีวิตโดยการล่าสัตว์-หาของป่า จับสัตว์น้ำมาเป็นอาหาร ยังไม่รู้จักทำการเพาะปลูก-เลี้ยงสัตว์ อยู่อาศัยตามถ้ำและเพิงผา หรืออาจทำเพิงพักชั่วคราวที่สร้างแบบง่าย ๆ ตามที่โล่งแจ้งใกล้แหล่งน้ำ คนพวกนี้ไม่มีการสร้างบ้านเรือนอยู่อาศัยอย่างถาวร แต่จะเคลื่อนย้ายถิ่นพำนักอาศัยอยู่เสมอตามความอุดมสมบูรณ์ของพื้นที่ ทั้งนี้ขึ้นอยู่กับแหล่งอาหารและสภาพภูมิอากาศ (ฤดูกาล) มีเครื่องมือที่ทำจากหินกรวดแม่น้ำนำมาแกะแทะกัน (ส่วนมากเป็นเครื่องมือหินที่มีการกะเทาะหน้าเดียว) รวมถึงอาจมีการนำไม้มาทำเครื่องมือใช้ไม้สอยต่างๆด้วย โดยเฉพาะไม้ไผ่ ซึ่งเป็นวัสดุที่หาง่ายมากในสถานที่ที่มีภูมิอากาศแบบร้อนชื้นอย่างในประเทศไทย ตามลักษณะการดำรงชีพเช่นนี้มนุษย์ต้องพึ่งพิงธรรมชาติ ปรับการดำรงชีวิตของตัวเองให้สอดคล้องกลมกลืนกับธรรมชาติให้มากที่สุด และแทบจะไม่ทำกิจกรรมใดๆที่เป็นการพยายามควบคุมสภาพแวดล้อม หรือการกระทำที่เป็นการฝืนธรรมชาติ

ต่อมาเมื่อราว 4,000 ปีมาแล้ว คนก่อนประวัติศาสตร์ได้มีพัฒนาการทางด้านสังคมและวัฒนธรรมใหม่ๆเกิดขึ้นหลายด้าน ที่สำคัญคือมีชุมชนเกษตรกรรมเกิดขึ้นมา มนุษย์รู้จักการเพาะปลูกและเลี้ยงสัตว์ แทนที่การดำรงชีวิตแบบเดิมที่เป็นการล่าสัตว์-หาของป่า การเกษตรกรรมนี้มีความสัมพันธ์กับการตั้งถิ่นฐานแบบถาวร ซึ่งจากการที่เริ่มมีการเพาะปลูก-เลี้ยงสัตว์ จึงทำให้คนในช่วงเวลานี้ลงมาตั้งบ้านเรือนอยู่กันเป็นกลุ่มเป็นหมู่บ้านในบริเวณที่ราบลุ่มเพื่อทำการเพาะปลูก มีผลทำให้สังคมมีขนาดใหญ่ขึ้น จำนวนประชากรเพิ่มขึ้นมากกว่าในสมัยก่อนหน้านี้ หลักฐานต่างๆที่พบในแหล่งโบราณคดีช่วงเวลานี้ได้มีปริมาณมากขึ้น มีรูปแบบหลากหลายมากขึ้น นอกจากนี้ยังมีการทำภาชนะดินเผาขึ้นใช้กันอย่างแพร่หลาย โดยมีการทำหลากหลายรูปแบบ แต่ภาชนะดินเผาที่เป็นลักษณะเด่นของช่วงเวลานี้คือ ภาชนะดินเผาที่มีสีดำ ขัดผิวมัน และภาชนะดินเผาที่มี 3 ขา โดยเฉพาะภาชนะดินเผาแบบสามขานี้ได้พบกระจายตัวกันอยู่ทางภาคตะวันตกของประเทศไทย ในบริเวณจังหวัดกาญจนบุรี¹² อีกทั้งจากการสำรวจและขุดค้นที่ผ่านมามีเร็ว ๆ นี้ก็มีการค้นพบชิ้นส่วนภาชนะดินเผาแบบนี้ที่แหล่งโบราณคดีในอำเภอหนองหญ้าไซ จังหวัด

¹¹ ฮัวบินเนียน (Hoabinhian) เป็นชื่อวัฒนธรรมในช่วงสมัยหินกลาง มีอายุประมาณ 10,000 ปีมาแล้ว มีการพบครั้งแรกในแหล่งโบราณคดีแถบจังหวัดฮัวบิ่นห์ทางตอนเหนือของประเทศเวียดนาม ปัจจุบันนักโบราณคดีได้ค้นพบแหล่งโบราณคดีที่ปรากฏวัฒนธรรมแบบนี้แล้วทั้งบนผืนแผ่นดินใหญ่ของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้และบริเวณหมู่เกาะตั้งแต่ตอนใต้ของประเทศจีน เวียดนาม ไทย ลงไปถึงมาเลเซีย รวมทั้งบนเกาะสุมาตรา ประเทศอินโดนีเซีย ดูใน ชิน อยู่ดี, “รายงานการสำรวจและขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดกาญจนบุรีของคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก,” : 49.

¹² ชิน อยู่ดี, สมัยก่อนประวัติศาสตร์ในประเทศไทย (กรุงเทพฯ : รุ่งศิลป์การพิมพ์, 2529), 48-49.

สุพรรณบุรีด้วย¹³ สังคมในช่วงนี้เริ่มมีความซับซ้อนมากขึ้นเรื่อยๆ เริ่มมีระบบชนชั้น มีการแบ่งงานกันทำ มีความเชื่อในเรื่องเกี่ยวกับชีวิตหลังความตาย มีประเพณีการฝังศพที่เป็นแบบแผน เครื่องมือเครื่องใช้ที่พบในแหล่งโบราณคดีที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลานี้เป็นเครื่องมือหินที่มีการขัดฝนอย่างประณีตสวยงามที่เรียกว่าขวานหินขัด ตัวอย่างของแหล่งโบราณคดีที่มีอายุประมาณ 4,000 ปีมาแล้ว ซึ่งตรงกับยุคสมัยที่เรียกว่าหินใหม่ ตามการแบ่งยุคสมัยแบบเดิมที่พิจารณาจากเครื่องมือเครื่องใช้เป็นเกณฑ์ หรือในช่วงโฮโลซีนตอนกลาง ตามการแบ่งยุคสมัยทางธรณีวิทยา อันมีลักษณะการดำรงชีวิตในแบบที่กล่าวมาข้างต้นแล้ว ที่พบอยู่ในบริเวณภาคตะวันตกของประเทศไทย ได้แก่ แหล่งโบราณคดีบ้านเก่า อำเภอเมือง จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีหนองแซะ อำเภอเมือง จังหวัดราชบุรี และแหล่งโบราณคดีในท้องที่บริเวณอำเภอร่องทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้น

สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์

สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อประวัติศาสตร์ หรือสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์ (Proto-history) เป็นชื่อยุคสมัยที่อยู่กึ่งกลางระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์และสมัยประวัติศาสตร์ หมายถึงช่วงระยะเวลาที่มนุษย์ในสังคมหนึ่งๆ ยังไม่มีตัวอักษรใช้ ไม่มีการพบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรต่างๆ แต่นักประวัติศาสตร์สามารถสืบค้นเรื่องราว เหตุการณ์ในช่วงระยะเวลานี้ได้จากเอกสารที่คนต่างถิ่นบันทึกไว้

สำหรับยุคสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ของประเทศไทยนั้น ในที่นี้ผู้วิจัยได้กำหนดเอาในช่วงตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลาย ซึ่งเป็นช่วงที่มีการใช้โลหะ (สำริดและเหล็ก) จนกระทั่งถึงในช่วงก่อนสมัยทวารวดี โดยอาจกำหนดอายุได้ตั้งแต่เมื่อประมาณ 2,500-1,500 ปีมาแล้ว สาเหตุที่กำหนดอายุช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ของประเทศไทยให้อยู่ในช่วงเวลานี้ ก็เนื่องจากว่าในช่วงเวลาดังกล่าวยังไม่มีการค้นพบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรในบริเวณประเทศไทยซึ่งเป็นส่วนหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ภาคพื้นแผ่นดินใหญ่ (Mainland of Southeast Asia) เลย แต่เราสามารถเรียนรู้เรื่องราวของบ้านเมืองโบราณต่างๆ ที่เคยปรากฏอยู่บนผืนแผ่นดินไทยได้จากบันทึกของต่างชาติ เช่น จีน อินเดีย อาหรับ กรีกโรมัน เป็นต้น

¹³ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านแจงงาม หมู่ 4 ตำบลแจงงาม อำเภอหนองหญ้าไซ จังหวัดสุพรรณบุรี,” สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2 สุพรรณบุรี 2544. (อัดสำเนา)

เอกสารหรือบันทึกของชาวต่างชาติที่กล่าวถึงบ้านเมืองโบราณซึ่งตั้งอยู่ในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่มีอายุอยู่ในช่วงระยะเวลา นี้ ได้แก่ ¹⁴

เอกสารของอินเดีย มักกล่าวถึงชาวอินเดียเดินทางไปค้าขายในดินแดนสุวรรณภูมิ เพื่อแสวงหาความมั่งคั่งร่ำรวย โดยได้ปรากฏในวรรณกรรมทางศาสนา ทั้งพุทธศาสนา ศาสนาพราหมณ์ และศาสนาเชน เช่น มิลินทปัญหา มหานิเทศ ทิวาวทาน ชาดกต่างๆ (เช่น มหาชนกชาดก) มหาकाพย์รามายณะ คัมภีร์ปุราณะ คัมภีร์กถาโกศ เป็นต้น รวมทั้งคัมภีร์อรรถศาสตร์ ซึ่งเป็นตำราว่าด้วยการปกครอง นักวิชาการทางด้านโบราณคดีและประวัติศาสตร์เชื่อกันว่าดินแดนที่มีชื่อว่า“สุวรรณภูมิ” นี้ หมายถึงบริเวณที่เป็นภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้

เอกสารของลังกา ปรากฏในวรรณกรรมทางพุทธศาสนา คือ คัมภีร์มหาวงศ์ และทีปวงศ์ กล่าวถึงพระเจ้าอโศกทรงส่งสมณทูต 2 องค์คือ พระอุตตระ กับพระโสณะ เดินทางมาเผยแผ่พระพุทธศาสนาในดินแดนสุวรรณภูมิ

ในส่วนของเอกสารจีนที่เก่าแก่ที่สุดที่เริ่มมีการกล่าวอ้างถึงดินแดนในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ คือ จดหมายเหตุจีนสมัยราชวงศ์ฮั่นตอนปลาย มีเนื้อหากล่าวถึงการรับบรรณาการจากอาณาจักรต่างๆ ที่ตั้งอยู่ทางใต้และตะวันตกของประเทศจีน

บันทึกของชาวยุโรปที่กล่าวถึงดินแดนที่เชื่อว่าหมายถึงภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ได้แก่ The Periplus of the Erythraean Sea , The Natural History of Pliny และหนังสือภูมิศาสตร์ของปโตเลมี (Ptolomy's Geography) เป็นต้น เอกสารเหล่านี้ได้กล่าวถึงดินแดนที่เรียกว่า “ไครเซ”(Chryse) แปลว่าดินแดนทอง

ส่วนเอกสารอาหรับที่กล่าวถึงดินแดนเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ ที่สำคัญคือ The Wonders of India , Tales of China and India , The Thousand and One Nights และบันทึกการเดินทางของอาบูไซอิด (Abu Zaid) เป็นต้น ซึ่งเอกสารดังกล่าวเป็นบันทึกในรุ่นหลังที่ปรากฏตั้งแต่พุทธศตวรรษที่ 12 เป็นต้นมา และส่วนใหญ่เป็นเรื่องราวที่เกิดจากการได้ยินได้ฟังมาจากนักเดินเรือคนอื่นๆที่เคยเดินทางมายังดินแดนตะวันออก

ในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์ของบ้านเมืองในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ได้พบหลักฐานสำคัญที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ซึ่งมีทั้งการติดต่อกับบ้านเมืองที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันตก อันได้แก่ อินเดีย รวมทั้งกลุ่มประเทศแถบทะเลเมดิเตอร์เรเนียน และการติดต่อกับชุมชนทางด้านตะวันออก การติดต่อกับชุมชนภายนอกมีผลทำให้ได้ค้นพบของต่างถิ่นหรือสินค้าต่างถิ่นที่ไม่ได้มีแหล่งผลิตอยู่ในบริเวณที่เป็นประเทศไทยปัจจุบัน

¹⁴ ดูรายละเอียดเพิ่มเติมจาก ผาสุก อินทราวุธ, สุวรรณภูมิ จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2548), 13-25.

หลักฐานทางโบราณคดีที่แสดงถึงการติดต่อระหว่างบ้านเมืองในภูมิภาคนี้กับกลุ่มประเทศทางตะวันตก (อินเดียและโรมัน) คือ สีน้าประเภทลูกปัดที่ทำจากหินกึ่งมีค่า(คาร์เนเลียน อาเกต) ลูกปัดหินสกัดผิวฝังสี (etched beads) ลูกปัดแก้วแบบมีแถบสี (striped bead) และลูกปัดแก้วแบบมีตา (eye bead) รวมทั้งภาชนะและเครื่องประดับสำริด¹⁵ สีน้าต่างถิ่นเหล่านี้มักพบอยู่ตามแหล่งโบราณคดีที่ในอดีตเคยเป็นเมืองท่า สำหรับบริเวณภูมิภาคตะวันตกของประเทศไทย(ลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน) ได้มีการค้นพบหลักฐานดังกล่าวเป็นจำนวนหลายแหล่ง เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร อำเภอบางแพ จังหวัดกาญจนบุรี¹⁶ แหล่งโบราณคดีบริเวณริมแม่น้ำแควน้อย อำเภอบางแพ จังหวัดกาญจนบุรี¹⁷ แหล่งโบราณคดีโคกพลับ อำเภอบางแพ จังหวัดราชบุรี¹⁸ นอกจากนี้ยังพบตะเกียงแบบโรมันทำจากสำริดที่แหล่งโบราณคดีพงดึก อำเภอบางแพ จังหวัดกาญจนบุรี¹⁹ และเหรียญโรมันที่อำเภอบางแพ จังหวัดสุพรรณบุรี²⁰ เป็นต้น หลักฐานดังที่กล่าวมานี้ มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 3-9

สำหรับหลักฐานด้านคติความเชื่อทางศาสนาที่เก่าแก่ที่สุดซึ่งแสดงให้เห็นว่า พระพุทธศาสนาจากประเทศอินเดียได้เข้ามาประดิษฐานตั้งมั่นอยู่ในดินแดนสุวรรณภูมิอันเป็นส่วนหนึ่งของภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ในปัจจุบัน ได้แก่ การค้นพบชิ้นส่วนประติมากรรมดินเผา และปูนปั้นที่ไว้ใช้สำหรับประดับศาสนสถานประเภทสถูปและวิหารในพระพุทธศาสนา จากเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี เป็นต้นว่ารูปภิกษุ 3 องค์กำลังถือบาตรทำจากวัสดุดินเผา พระภิกษุทรงครองจีวรห่มคลุมตามแบบความนิยมของศิลปะอินเดียสมัยอมราวดี (ราวพุทธศตวรรษที่ 7-9)

¹⁵ เรื่องเดียวกัน, 34-59.

¹⁶ คู ชิน อยู่ดี, บ้านดอนตาเพชร : รายงานการขุดค้นแหล่งโบราณคดี (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์คุรุสภาลาดพร้าว, 2519). กรมศิลปากรพิมพ์เนื่องในโอกาสจัดนิทรรศการพิเศษ ณ พิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติ พระนคร ในเทศกาลเข้าพรรษา พ.ศ. 2519) ; วสันต์ เทพสุริยานนท์, แหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร : ผลการขุดค้นทางโบราณคดี (สุพรรณบุรี : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติที่ 2, 2544).

¹⁷ กรมศิลปากร, จดหมายเหตุการปฏิบัติงานโครงการอุทยานประวัติศาสตร์เมืองสิงห์ (กรุงเทพฯ : สมาพันธ์, 2530). เอกสารกองโบราณคดีหมายเลข 6/2530), 165-204.

¹⁸ สด แดงเอียด, “โคกพลับ : แหล่งโบราณคดีก่อนประวัติศาสตร์,” เมืองโบราณ 4,4 (กรกฎาคม-กันยายน 2521) : 17-25.

¹⁹ ยอร์ช เซเดส์, “การขุดค้นที่พงดึกและความสำคัญต่อประวัติศาสตร์สมัยโบราณแห่งประเทศไทย,” ใน ตำนานอักษรไทย ตำนานพระพิมพ์ การขุดค้นที่พงดึก และศิลปะไทยสมัยสุโขทัย, พิมพ์ครั้งที่ 2 (กรุงเทพฯ : คุรุสภา, 2526), 51-73.

²⁰ คริสเตียน ลองเดส, “เหรียญสมัยโรมันพบที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี,” แปลโดยภูธร ภูมะธน ศิลปากร 26, 1 (มีนาคม 2525) : 110-112.

ซึ่งมีศูนย์กลางอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรีทางด้านทิศตะวันออกเฉียงใต้ของประเทศอินเดีย รวมทั้งประติมากรรมปูนปั้นพระพุทธรูปนาคปรกที่ประทับนั่งขัดสมาธิราบโดยไขว้ข้อพระบาทกันอย่างหลวมๆ ตามแบบศิลปะอินเดียแบบอมราวดีเช่นกัน

ส่วนหลักฐานที่แสดงให้เห็นถึงการติดต่อกับชุมชนที่ตั้งอยู่ทางด้านตะวันออกได้แก่ กลองมโหระทึกสำริด วัฒนธรรมดองซอน (Dong Son) ซึ่งถือกำเนิดขึ้นทางตอนเหนือของประเทศเวียดนามในบริเวณมณฑลฮั่ว (Thanh Hoa) และประเทศจีนตอนใต้ในมณฑลยูนนาน (Yunnan) มีอายุอยู่ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 1-7²¹ การแพร่กระจายของกลองมโหระทึกในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้นั้นได้พบทั้งบนผืนแผ่นดินใหญ่และหมู่เกาะ ในประเทศไทยได้ค้นพบกลองมโหระทึกแล้วแทบทุกภาค ในส่วนของภาคตะวันตกบริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน มีการค้นพบกลองมโหระทึกในแหล่งโบราณคดีหลายๆ แห่ง เป็นต้นว่าที่ถ้ำองบะ จังหวัดกาญจนบุรี²² ถ้ำเขาขวาง และที่บ้านคูบัว จังหวัดราชบุรี²³ และในเขตจังหวัดสุพรรณบุรีที่บริเวณเชิงเขาใหญ่ อำเภอดำเนินนางพญา²⁴ นอกจากนี้ยังพบโบราณวัตถุอีกประเภทหนึ่งที่แสดงถึงการติดต่อดังกล่าวด้วย นั่นคือเครื่องประดับแบบที่เรียกว่า “ลิ่ง ลิง โอ” มี 2 แบบได้แก่ เครื่องประดับหรือตุ้มหูที่ทำจากหินรูปสัตว์ 2 หัว และตุ้มหูรูปกลมมีปุ่มยื่นออกมา 3 ปุ่ม เครื่องประดับทั้งสองแบบนี้จัดอยู่ในวัฒนธรรมซาฮูญ (Sa Huynh) ที่ได้เจริญขึ้นทางตอนกลางของประเทศเวียดนาม กำหนดอายุอยู่ระหว่างพุทธศตวรรษที่ 1-5 ได้พบแพร่กระจายอยู่ตามแหล่งโบราณคดีในสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายของประเทศไทยในหลายๆ แห่ง เช่น ที่อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี แหล่งโบราณคดีบ้านคอนตาเพชร จังหวัดกาญจนบุรี แหล่งโบราณคดีโคกพลับ จังหวัดราชบุรี และแหล่งโบราณคดีเขาสามแก้ว จังหวัดชุมพร เป็นต้น²⁵

อนึ่ง จากการที่กรมศิลปากรดำเนินการสำรวจทางโบราณคดีในพื้นที่ของจังหวัดสุพรรณบุรีเมื่อไม่นานมานี้ (พ.ศ. 2546) ทำให้พบแหล่งโบราณคดีในช่วงสมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทาง

²¹ ผาสุข อินทราวุธ, ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี (กรุงเทพฯ : ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, 2542), 89.

²² ชิน อยู่ดี, “รายงานการสำรวจและขุดค้นเรื่องราวก่อนประวัติศาสตร์ที่จังหวัดกาญจนบุรีของคณะสำรวจไทย-เดนมาร์ก,” 28-29.

²³ สมชาย ณ นครพนม, “สมัยก่อนประวัติศาสตร์,” ใน ราชบุรี (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2534. จัดพิมพ์เนื่องในวโรกาสสมเด็จพระเทพรัตนราชสุดาฯ สยามบรมราชกุมารี เสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ ราชบุรี 14 ตุลาคม 2534), 76.

²⁴ พรชัย สุจิตต์, รายงานผลการสำรวจและศึกษาข้อมูลเบื้องต้นของกลุ่มโบราณคดีสมัยก่อนประวัติศาสตร์และประวัติศาสตร์ตอนต้นของกลุ่มน้ำท่าจีน, 3.

²⁵ ผาสุข อินทราวุธ, ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 89-90.

ประวัติศาสตร์เพิ่มเติมอีกเป็นจำนวนหลายแห่งในท้องที่อำเภอเมืองและอำเภอดอนเจดีย์ เช่น แหล่งโบราณคดีบ้านปลายน้ำ²⁶ แหล่งโบราณคดีบ้านดอนมะกัก²⁷ แหล่งโบราณคดีบ้านดอนคา²⁸ เป็นต้น โบราณวัตถุที่พบในครั้งนั้นมีทั้งลูกปัดแก้ว ลูกปัดหินอาเกต, คาร์เนเลียน กำไลหิน เครื่องมือเครื่องใช้สำริดและเหล็ก เครื่องประดับแบบลึงลิ้ง โอรุปลัศว์สองหัวแบบที่พบในวัฒนธรรมขาคูญทางตอนกลางของประเทศเวียดนาม และลูกปัดหรือจี้รูปสิงโต คล้ายกับที่พบจากแหล่งโบราณคดีบ้านดอนตาเพชร

โดยสรุปแล้ว สมัยหัวเลี้ยวหัวต่อทางประวัติศาสตร์หรือสมัยกึ่งก่อนประวัติศาสตร์หมายถึงช่วงเวลาที่คั่นกลางระหว่างสมัยก่อนประวัติศาสตร์กับสมัยประวัติศาสตร์ จากหลักฐานที่ปรากฏบนดินแดนประเทศไทยปัจจุบัน สามารถจัดช่วงเวลานี้ให้อยู่ในช่วงสมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายยุคเหล็กจนถึงก่อนสมัยทวารวดี มีอายุราว 2,500-1,500 ปีมาแล้ว ในช่วงเวลาดังกล่าว ยังไม่เคยมีการค้นพบหลักฐานที่เป็นลายลักษณ์อักษรหรือบันทึกต่างๆบนพื้นดินของประเทศไทยเลย แต่เราสามารถทราบเกี่ยวกับชื่อบ้านเมืองต่างๆบนผืนแผ่นดินไทยในช่วงกึ่งก่อนประวัติศาสตร์นี้ได้จากบันทึกของคนต่างถิ่นที่เคยเดินทางมาติดต่อค้าขายกับคนพื้นเมืองในดินแดนแถบนี้ เช่น จดหมายเหตุจีน บันทึกของพวกกรีกโรมัน เปอร์เซีย และเอกสารของอินเดียอย่างเช่นวรรณกรรมทางศาสนา เป็นต้น ซึ่งในช่วงระยะเวลานี้บ้านเมืองในดินแดนประเทศไทยโดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริเวณภาคกลาง (และภาคใต้) ได้มีพัฒนาการทางวัฒนธรรมที่สำคัญเกิดขึ้น นั่นคือการติดต่อแลกเปลี่ยนระหว่างชุมชน ทั้งชุมชนที่อยู่ภายในภูมิภาคเดียวกันอย่างเวียดนามและจีนตอนใต้ และชุมชนภายนอกภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ อาทิ อินเดีย กรีก-โรมัน เปอร์เซีย เป็นต้น ดังปรากฏโบราณวัตถุต่างถิ่นที่ไม่ได้มีแหล่งผลิตอยู่ในดินแดนประเทศไทยในช่วงระยะเวลานั้นตามชุมชนต่างๆ โดยที่ชุมชนที่มีขนาดใหญ่บางแห่งนั้นได้มีการพัฒนาขึ้นเป็นชุมชนเมืองในสมัยต้นประวัติศาสตร์ เช่น พงตึก คูบัว อุทอง เป็นต้น

²⁶ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านปลายน้ำ หมู่ 4 ตำบลสระแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี,” สำนักงานศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี, 2546. (อัคราณา)

²⁷ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านดอนมะกัก หมู่ 7 บ้านดอนตาใต้ ตำบลสระแก้ว อำเภอเมือง จังหวัดสุพรรณบุรี,” สำนักงานศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี, 2546. (อัคราณา)

²⁸ กรมศิลปากร, “รายงานการสำรวจแหล่งโบราณคดีบ้านดอนคา หมู่ 6 ตำบลหนองสาหร่าย อำเภอดอนเจดีย์ จังหวัดสุพรรณบุรี,” สำนักงานศิลปากรที่ 2 สุพรรณบุรี, 2546. (อัคราณา)

สมัยทวารวดี : ยุคต้นประวัติศาสตร์ในดินแดนไทย

“ทวารวดี” เป็นชื่อยุคสมัยประวัติศาสตร์ตอนต้นของประเทศไทย มีอายุระหว่างพุทธศตวรรษที่ 12-16 โดยในช่วงระยะเริ่มแรกที่มีการศึกษาเรื่องราวเกี่ยวกับทวารวดีนั้น นายแซมมวล บีด (Samuel Beal)²⁹ ได้สันนิษฐานว่า “ทวารวดี” อันเป็นคำในภาษาสันสกฤต มาจากคำว่า โถ-โล-โป-ตี (To-lo-po-ti) ที่ปรากฏในบันทึกการเดินทางของพระภิกษุเหียนจั่ง (Hsuan Tsang) หรือพระถังซำจั๋งที่ได้เดินทางจากจีนไปสืบพระพุทธศาสนายังอินเดียโดยเส้นทางบก เมื่อปี พ.ศ. 1172 และเดินทางกลับไปในปี พ.ศ. 1188 ในบันทึกการเดินทางนี้ท่านได้กล่าวถึงอาณาจักรโถโลโปตีว่า ตั้งอยู่ทางทิศตะวันตกของอีสานปุระ (ปัจจุบันคือประเทศกัมพูชา) และทิศตะวันออกของอาณาจักรศรีเกษตร (ปัจจุบันคือประเทศพม่า) จึงทำให้เชื่อกันว่าโถโลโปตี น่าจะอยู่บริเวณประเทศไทยปัจจุบัน

จนกระทั่งมีการค้นพบเหรียญเงินที่มีจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาสันสกฤต ที่จังหวัดนครปฐม เมื่อปี พ.ศ. 2490-2495 มีข้อความบนเหรียญว่า *ศรีทวารวดี ศักราช* ศาสตราจารย์ยอร์ช เซเดส์ (G. Coedès) แปลว่า “บุญกุศลของพระราชาแห่งทวารวดี” กำหนดอายุไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 12³⁰ ซึ่งจารึกเหรียญเงินแบบนี้นอกจากได้พบที่นครปฐมแล้ว ยังพบที่อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี³¹ และที่โบราณสถานคอกช้างดิน อำเภออุทุมพร จังหวัดสุพรรณบุรี³² ด้วย การค้นพบเหรียญเงินที่มีจารึกคำว่า “ทวารวดี” นี้ เป็นหลักฐานสำคัญที่สอดคล้องกับบันทึกของพระภิกษุเหียนจั่งที่กล่าวถึงคำว่า “โถโลโปตี” ซึ่งนายแซมมวล บีด สันนิษฐานว่าตรงกับชื่อทวารวดีในภาษาสันสกฤต เป็นการยืนยันว่าบ้านเมืองที่มีชื่อว่าทวารวดีนั้นมีอยู่จริง และคงอยู่ในบริเวณประเทศไทยปัจจุบัน อีกทั้งข้อความในจารึกยังทำให้ทราบว่าบ้านเมืองโบราณนี้มีพระราชาหรือกษัตริย์ปกครอง

²⁹ Samuel Beal, Si-Yu-Ki : **Buddhist Records of the Western World** by Hsuan Tsang (Delhi : Oriental Books Reprint Corporation , 1884) อ้างถึงใน ภาสุข อินทราชู, **ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี**, 4.

³⁰ กรมศิลปากร, **จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14** (กรุงเทพฯ : หอสมุดแห่งชาติ, 2529), 95.

³¹ ภาควิชาโบราณคดี คณะโบราณคดี มหาวิทยาลัยศิลปากร, **การขุดค้นและการศึกษาวัฒนธรรมของชุมชนโบราณที่บ้านคูเมือง อำเภออินทร์บุรี จังหวัดสิงห์บุรี** (นครปฐม : มหาวิทยาลัยศิลปากร วิทยาเขตพระราชวังสนามจันทร์, 2524), 36.

³² สายันต์ ไพรชาญจิตร์ และสุกมาส ดวงสกุล, “หลักฐานและความรู้ใหม่ทางโบราณคดีเกี่ยวกับโบราณสถานคอกช้างดินเมืองอุทุมพร,” **ศิลปากร** 41,4 (กรกฎาคม-สิงหาคม 2541) : 15-40.

นอกเหนือจากจารึกบนเหรียญเงินดังที่กล่าวไปแล้ว จารึกในช่วงระยะเวลานี้ มีทั้งจารึกบนแผ่นหิน บนตัวธรรมจักร เสาและแท่นรองรับธรรมจักร ฐานพระพุทธรูป อิฐ ดินเผา เป็นต้น ตัวอักษรที่ใช้ในจารึกมักเป็นตัวอักษรปัลลวะ ซึ่งถือเป็นตัวอักษรรุ่นแรกที่พบในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ จารึกเหล่านี้ส่วนใหญ่ไม่ได้ระบุศักราช แต่นักภาษาโบราณสามารถกำหนดอายุได้จากรูปแบบตัวอักษรที่มีลักษณะคล้ายกับตัวอักษรที่นิยมใช้กันอยู่ในภาคใต้ของประเทศไทยในช่วงราชวงศ์ปัลลวะ ราวพุทธศตวรรษที่ 10-11 ดังนั้นจึงมีการกำหนดอายุจารึกกลุ่มดังกล่าวที่เป็นจารึกรุ่นแรกไว้ราวพุทธศตวรรษที่ 12³³ อายุในช่วงเวลานี้ได้ใช้เป็นตัวแบ่งระหว่างยุคก่อนประวัติศาสตร์กับยุคสมัยประวัติศาสตร์ของประเทศไทยออกจากกันด้วย ส่วนภาษาที่ใช้อยู่ในจารึกสมัยทวารวดีนั้นมีทั้งภาษาบาลี สันสกฤต และภาษามอญโบราณ

จารึกสมัยทวารวดีที่พบอยู่ทางภาคตะวันตกของประเทศไทย(บริเวณลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน) ส่วนใหญ่เป็นจารึกอักษรปัลลวะ ภาษาบาลี มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมในพระพุทธศาสนา นิยายเถรวาท เช่น จารึกคาถาเขมรมา เป็นต้น โดยเฉพาะอย่างยิ่งได้พบเป็นจำนวนมากที่นครปฐม แสดงว่าในช่วงประมาณพุทธศตวรรษที่ 12 พื้นที่บริเวณจังหวัดนครปฐมและใกล้เคียงคงเป็นศูนย์กลางของพุทธศาสนาเถรวาทที่สำคัญแห่งหนึ่งในภูมิภาคเอเชียตะวันออกเฉียงใต้ นอกจากนี้ยังค้นพบจารึกภาษาสันสกฤตอยู่บ้าง เป็นต้นว่าจารึกที่ถ้ำถ้ำยี่เข่ง จังหวัดราชบุรี³⁴ และจารึกบนแผ่นทองแดงพบที่เมืองอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ใช้อักษรหลังปัลลวะหรือปัลลวะกลาย มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-14 เป็นจารึกที่ทำขึ้นเนื่องในศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ลัทธิไศวนิกาย ในเนื้อหา กล่าวถึงการอุทิศถวายคนและสิ่งของแด่ศิวลึงค์ และยังปรากฏพระนามของกษัตริย์ 2 พระองค์ที่มีพระนามตรงกับกษัตริย์เขมร ได้แก่ พระเจ้าहरยวรมัน และพระเจ้าอโศกนรมัน ซึ่งในเรื่องนี้ได้มีนักวิชาการให้ความเห็นแตกต่างกันออกไป 2 กลุ่มคือ กลุ่มหนึ่งเชื่อว่าพระนามกษัตริย์ทั้งสองพระองค์บนจารึกแผ่นทองแดงที่พบจากเมืองอู่ทองนี้เป็นกษัตริย์เขมร³⁵ ส่วนอีกกลุ่มหนึ่งเชื่อว่าพระนามของกษัตริย์ในจารึกบนแผ่นทองแดงไม่ใช่พระนามของกษัตริย์เขมร แต่เป็นพระนามของ

³³ กรมศิลปากร, จารึกในประเทศไทย เล่ม 1 อักษรปัลลวะ หลังปัลลวะ พุทธศตวรรษที่ 12-14 , 5 และ 15-16.

³⁴ เรื่องเดียวกัน, 68-71.

³⁵ เช่น น้ำ ทองคำวรรณ, “คำจารึกภาษาสันสกฤตบนแผ่นทองแดง,” ใน โบราณวิทยาเมืองอู่ทอง (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑ์สถานแห่งชาติอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509), 23-25.

กษัตริย์ท้องถิ่นของเมืองอุททองในสมัยทวารวดี ซึ่งมีพระนามไปพ้องกับพระนามของกษัตริย์เขมรโบราณเท่านั้น³⁶

ขอบเขตของวัฒนธรรมทวารวดี : ศูนย์กลางบ้านเมืองและการแพร่กระจายทางวัฒนธรรม

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีที่ผ่านมา ทำให้พบวัฒนธรรมทวารวดีแพร่กระจายออกไปเป็นบริเวณที่กว้างขวางมาก เกือบจะครอบคลุมพื้นที่ทั้งหมดของประเทศไทยปัจจุบัน ได้มีการค้นพบร่องรอยโบราณวัตถุสถานที่จัดอยู่ในวัฒนธรรมทวารวดีแล้วแทบทุกภาค ทั้งภาคเหนือ เช่น ที่เมืองหริภุญชัย จังหวัดลำพูน ภาคใต้ไปไกลถึงอำเภอยะรัง จังหวัดปัตตานี ภาคตะวันออกเฉียงเหนือพบแทบทุกจังหวัดโดยมีความสัมพันธ์กับวัฒนธรรมเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร และบริเวณที่พบชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีเป็นจำนวนมากแน่นอนมากที่สุดคือพื้นที่ทางภาคกลางทั้งสองฟากของกลุ่มแม่น้ำเจ้าพระยา อย่างไรก็ตาม ศูนย์กลางสำคัญของบ้านเมืองที่มีชื่อว่าทวารวดีที่เป็นลักษณะของศูนย์รวมอำนาจหรือเมืองหลวงนั้น เชื่อกันว่าน่าจะอยู่บริเวณภาคกลางตอนล่างของประเทศไทย โดยเฉพาะฟากตะวันตกของแม่น้ำเจ้าพระยา อันเป็นพื้นที่ในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน โดยที่ศาสตราจารย์ชอง บวสเชอลีเยร์ (Jean Boisselier) มีความเห็นว่า³⁷ เมืองหลวงของบ้านเมืองที่มีชื่อว่าทวารวดีควรเป็นเมืองอุททอง เพราะว่าเป็นเมืองอุททองเป็นสถานที่แห่งเดียวที่พบจารึกสมัยทวารวดี (จารึกบนแผ่นทองแดง) ที่มีการกล่าวถึงพระนามกษัตริย์พื้นเมืองทวารวดี คือพระเจ้าหรรษวรมัน ซึ่งท่านเชื่อว่า พระนามกษัตริย์ที่ปรากฏอยู่ในจารึกบนแผ่นทองแดงที่พบจากเมืองอุททองนี้ไม่ใช่กษัตริย์เขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (เจนละ) และจารึกบนแผ่นทองแดงยังเป็นจารึกที่เจนละไม่ใช่ อีกทั้งระยะทางก็ไกลเกินกว่าที่จะมีการนำเข้ามา ดังนั้นจึงควรเชื่อได้ว่าจารึกนี้เป็นจารึกแผ่นแรกที่จารึกพระนามของพระเจ้าหรรษวรมันแห่งอาณาจักรทวารวดี และสถานที่ที่พบคือเมืองอุททอง ควรจะเป็นเมืองหลวงของพระองค์ด้วย ในขณะที่ ดร.ผาสุก อินทราวุธ เสนอว่า³⁸ เมืองอุททองน่าจะมีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดีในยุคแรก (พุทธศตวรรษที่ 9-13) ส่วนเมืองนครปฐมโบราณ (เมืองนครชัยศรี) น่าจะมีบทบาทเป็นเมืองหลวงและเมืองท่าสำคัญของรัฐทวารวดีในยุคหลัง (พุทธศตวรรษที่ 13-16) เนื่องจากว่าในพื้นที่ดังกล่าว (ทั้งเมืองอุททองและนครปฐม) ได้พบหลักฐานทางโบราณคดีในช่วงสมัยทวารวดีเป็นจำนวนมาก ทั้งโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างๆ เช่น ประติมากรรมรูปเคารพทางศาสนา ธรรมจักร จารึก เป็นต้น

³⁶ ช็อง บวสเชอลีเยร์, “เมืองอุททองและความสำคัญของเมืองอุททองในประวัติศาสตร์ไทย,” ใน *โบราณวิทยาเรื่องเมืองอุททอง* (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรรวบรวมจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อุททอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509), 8.

³⁷ เรื่องเดียวกัน.

³⁸ ผาสุก อินทราวุธ, *ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี*, 101.

และอีกเหตุผลหนึ่งเกี่ยวกับในเรื่องของทำเลที่ตั้งของชุมชนโบราณที่เหมาะสมต่อการเป็นเมืองท่าติดต่อกับชุมชนภายนอกโดยเฉพาะอย่างยิ่งกับอินเดีย จึงมีผลทำให้อารยธรรมอินเดียแพร่หลายเข้ามาสู่บ้านเมืองทวารวดีอย่างมากมาย

การตั้งถิ่นฐานและรูปแบบผังเมือง

ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีมักเลือกตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่ราบลุ่มแม่น้ำ โดยที่นิยมตั้งถิ่นฐานในบริเวณที่มีลำน้ำสายรองไหลผ่าน ซึ่งสามารถไปออกลำน้ำสายใหญ่ได้ หรือบางที่อาจมีลำห้วยขนาดเล็กไหลผ่าน แต่จะไม่นิยมตั้งถิ่นฐานอยู่ใกล้แม่น้ำสายใหญ่ ทั้งนี้อาจเป็นเพราะว่ามีปัญหาน้ำท่วมในช่วงฤดูน้ำหลาก

จากการศึกษาที่ผ่านมา ทำให้พบร่องรอยการตั้งถิ่นฐานของชุมชนโบราณสมัยทวารวดีทั้งประเภทที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบและชุมชนที่ไม่มีคูน้ำคันดิน ซึ่งถ้าเป็นชุมชนที่มีขนาดใหญ่ มักมีที่ตั้งอยู่ใกล้ลำน้ำสำคัญและพบว่าได้มีการสร้างคูน้ำคันดินล้อมรอบเมือง เพื่อป้องกันน้ำท่วม เช่น เมืองนครปฐมโบราณ เมืองโบราณอู่ทอง ในลุ่มแม่น้ำท่าจีน และเมืองโบราณคูบัว ในลุ่มแม่น้ำแม่กลอง เป็นต้น รูปแบบผังเมืองที่มีคูน้ำคันดินล้อมรอบในวัฒนธรรมทวารวดีนี้มีลักษณะที่ไม่แน่นอน โดยพบทั้งแผนผังรูปวงกลม วงรี รวมทั้งผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

ประโยชน์ของคูน้ำคันดินของชุมชนในวัฒนธรรมทวารวดี คงเพื่อไว้ใช้ในการเก็บน้ำเพื่อการอุปโภคบริโภคในยามหน้าแล้ง การป้องกันอุทกภัยในช่วงฤดูฝน และอาจไว้ใช้ป้องกันข้าศึกด้วย ดังเช่นคูน้ำคันดินของเมืองอู่ทอง³⁹ ที่ปรากฏว่ามีการสร้างกำแพงก่อด้วยศิลาแลง แต่ปัจจุบันพบว่าได้พังทลายและถูกเคลื่อนทำถนนไปหมดแล้ว

เกี่ยวกับในเรื่องของคูน้ำคันดินล้อมรอบเมืองในวัฒนธรรมทวารวดีนั้น ดร.ผาสุ อินทรารุณเสนอไว้ว่าเป็นอิทธิพลที่คนพื้นเมืองชาวทวารวดีรับรูปแบบการตั้งถิ่นฐานมาจากชาวอินเดียที่อาศัยอยู่ในบริเวณลุ่มแม่น้ำคงคา และลุ่มแม่น้ำกฤษณา-โคทาวรี ตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์ตอนปลายเป็นต้นมาจนถึงในสมัยประวัติศาสตร์ โดยได้มีการนำมาปรับใช้ในวัฒนธรรมทวารวดี เนื่องจากมีลักษณะสภาพภูมิประเทศที่คล้ายคลึงกัน⁴⁰

³⁹ สมศักดิ์ รัตนกุล, รายงานการสำรวจและขุดแต่งโบราณวัตถุสถานเมืองเก่าอู่ทอง อำเภออู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี (พระนคร : ศิวพร, 2509. กรมศิลปากรจัดพิมพ์เนื่องในงานเสด็จพระราชดำเนินทรงเปิดพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติ อู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี 13 พฤษภาคม 2509), 6.

⁴⁰ ผาสุ อินทรารุณ, ทวารวดี : การศึกษาเชิงวิเคราะห์จากหลักฐานทางโบราณคดี, 121-124.

คติความเชื่อทางศาสนา

คติความเชื่อทางศาสนาที่ปรากฏในวัฒนธรรมทวารวดีเป็นอิทธิพลที่รับมาจากอินเดีย มีทั้งพระพุทธศาสนา และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

พุทธศาสนา

ศาสนาหลักที่นับถือกันในช่วงสมัยทวารวดีนี้คงเป็นพุทธศาสนานิกายเถรวาท ซึ่งมีหลักฐานที่สำคัญ ได้แก่ จารึกภาษาบาลีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมในพุทธศาสนา เช่น คาถาเขมมา หลักอริยสัจสี่ เป็นต้น ภาษาบาลีนั้นเป็นภาษาที่ใช้กันอยู่ในแคว้นมคธของอินเดีย และถือเป็นภาษาดั้งเดิมที่ใช้ในการเขียนคัมภีร์ทางพุทธศาสนาในนิกายเถรวาท จารึกภาษาบาลีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับหลักธรรมในพุทธศาสนานี้ได้พบมากที่เมืองนครปฐม นอกจากนี้แล้วยังค้นพบประติมากรรมรูปธรรมจักรและกวางหมอบในบริเวณชุมชนและเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีรูปเหล่านี้เป็นสัญลักษณ์ที่แสดงถึงการแสดงปฐมเทศนาของพระพุทธเจ้าที่ป่าอิสิปตนมฤคทายวัน เมืองพาราณสี ประเทศอินเดีย เป็นการทำตามคติแบบเก่าในสมัยอินเดียโบราณ (ราวพุทธศตวรรษที่ 3-6) ก่อนที่จะมีการสร้างพระพุทธรูป เนื่องจากช่วงอินเดียในสมัยโบราณยังไม่กล้าสร้างรูปเคารพของพระพุทธเจ้าให้อยู่ในรูปมนุษย์ จึงทำเป็นเพียงสัญลักษณ์แทนรูปพระพุทธองค์ จากการขุดแต่งโบราณสถานเมืองอู่ทอง เมื่อปี พ.ศ. 2509 โดยนายสมศักดิ์ รัตนกุล ทำให้ค้นพบธรรมจักรเสา และแท่นฐานรองรับ อยู่ในบริเวณเดียวกัน ซึ่งอยู่ใกล้กับเจดีย์หมายเลข 11 แสดงว่าแต่เดิมในสมัยทวารวดีนั้น ธรรมจักรเคยตั้งอยู่บนหัวเสา โดยตั้งอยู่ในบริเวณใกล้ๆ กับสถูปเจดีย์ เหมือนเช่นที่พบในประเทศอินเดียสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราช⁴¹ (ราวปลายพุทธศตวรรษที่ 3) ที่มีการนับถือพุทธศาสนาเถรวาท อย่างไรก็ตาม ถึงแม้ว่าธรรมจักรตั้งอยู่บนหัวเสาจะเป็นรูปแบบที่นิยมในศิลปะอินเดียสมัยโบราณช่วงที่ใกล้เคียงกับสมัยพระเจ้าอโศกมหาราช แต่ลวดลายเครื่องประดับที่สลักลงบนธรรมจักรสมัยทวารวดีนั้น เป็นลวดลายที่ปรากฏในรุ่นหลัง คือ สมัยราชวงศ์คุปตะของอินเดีย (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ซึ่งอยู่หลังสมัยของพระเจ้าอโศกมหาราชร่วม 600 ปี ดังนั้น ธรรมจักรสมัยทวารวดีเหล่านี้จึงอาจเป็นฝีมือช่างสมัยทวารวดีที่สร้างขึ้นเลียนแบบวัตถุในสมัยของพระเจ้าอโศกแห่งราชวงศ์โมริยะของอินเดีย⁴² และคงเป็นวัตถุที่สร้างขึ้นเนื่องในพุทธศาสนานิกายเถรวาท เนื่องจากประติมากรรมธรรมจักรบางวง รวมทั้งเสาธรรมจักร และแท่นฐานรองรับ ใน

⁴¹หม่อมเจ้า สุภัทรรติ ดิศกุล, ศิลปะอินเดีย, พิมพ์ครั้งที่ 3 (กรุงเทพฯ: องค์การค้ำของคุรุสภา, 2534), 45.

⁴²หม่อมเจ้าสุภัทรรติ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, พิมพ์ครั้งที่ 10 (กรุงเทพฯ : โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์, 2538), 7.

วัฒนธรรมทวารวดีได้ปรากฏารึกภาษาบาลีที่มีเนื้อหาเกี่ยวกับพุทธศาสนาอยู่ด้วย โดยเป็นการทำตามคติดั้งเดิมในประเทศอินเดียสมัยโบราณ ก่อนที่จะมีพระพุทธรูปปรากฏขึ้น

นอกจากนี้ ชุมชนโบราณในวัฒนธรรมทวารวดียังปรากฏหลักฐานการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายานด้วย ซึ่งได้แก่ การทำประติมากรรมรูปเคารพพระโพธิสัตว์ต่างๆ โดยพุทธศาสนิกชนในนิกายมหายานเชื่อว่าพระโพธิสัตว์มีอยู่เป็นจำนวนมากมาย ทุกองค์ล้วนแต่ทรงฤทธิ์และอำนาจ เป็นผู้ที่ตรัสรู้แล้ว แต่ยังไม่เข้านิพพาน จะอยู่คอยปกป้องรักษาคุ้มครองและช่วยเหลือผู้ที่นับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน รวมทั้งนำผู้ที่เคารพนับถือเหล่านั้นไปสู่สวรรค์หรือนิพพานพร้อมกับพระองค์ แนวความคิดในเรื่องพระโพธิสัตว์ของมหายานนี้ แตกต่างจากนิกายเถรวาทโดยสิ้นเชิงที่มีความหมายเพียงผู้ที่จะตรัสรู้เป็นพระพุทธเจ้า เพราะฉะนั้นพุทธศาสนานิกายมหายานจึงถือคติในการนับถือพระโพธิสัตว์ว่ามีความสำคัญเทียบเท่า หรือมากกว่าพระพุทธเจ้า ซึ่งไม่ปรากฏในพุทธศาสนานิกายเถรวาท และชาวพุทธเถรวาทก็ไม่ยอมรับในพระโพธิสัตว์ของมหายาน รวมถึงไม่อ่านพระสูตรที่เป็นคัมภีร์ฝ่ายมหายานด้วย

ดังนั้น การค้นพบประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ในสถานที่ต่าง ๆ นั้น จึงสามารถเป็นหลักฐานที่ยืนยันได้ว่าการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน ซึ่งพระโพธิสัตว์ที่สำคัญของมหายานมีอยู่ 2 องค์ คือ พระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ทรงเป็นพระโพธิสัตว์แห่งความเมตตา กรุณา ประจำอยู่ในยุคปัจจุบัน (ภทรกัลป์) มีสัญลักษณ์สำคัญที่ทำให้ทราบว่าเป็นพระองค์คือ รูปพระอมิตาภะประดับบนมวยผมหรือศิราภรณ์ และอีกองค์หนึ่งคือ พระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย หรือพระอนาคตพุทธเจ้า ทรงเป็นพระโพธิสัตว์ที่จะลงมาตรัสรู้เป็นองค์ต่อไปในอนาคต ถัดจากพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร มีสัญลักษณ์ที่สำคัญคือ รูปสถูปบนมวยผม

บ้านเมืองโบราณในวัฒนธรรมทวารวดีที่มีหลักฐานการนับถือพุทธศาสนานิกายมหายาน ได้แก่ เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี มีการค้นพบประติมากรรมดินเผาประดับสถาปัตยกรรมเป็นรูปพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร ณ โบราณสถานหมายเลข 40 บ้านหนองเกสร (นอกคูเมืองด้านทิศใต้)⁴³ ที่เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี ได้พบประติมากรรมสำริดรูปปัทมปาณี (อวโลกิเตศวร)⁴⁴ และพบประติมากรรมพระโพธิสัตว์ศรีอาริยมตไตรย จากเมืองโบราณศรีเทพ อีกทั้งภาพสลักบนผนังถ้ำเขาอมมรัตน์ จังหวัดเพชรบูรณ์⁴⁵

⁴³ สมศักดิ์ รัตนกุล, โบราณคดีเมืองคูบัว (กรุงเทพฯ : กรมศิลปากร, 2535. จัดพิมพ์เนื่องในงานพระราชทานเพลิงศพ ว่าที่ ร.ต.สมศักดิ์ รัตนกุล 27 เมษายน 2535), 33.

⁴⁴ กรมศิลปากร, โบราณคดีเมืองอู่ทอง (สุพรรณบุรี : สำนักงานโบราณคดีและพิพิธภัณฑสถานแห่งชาติที่ 2, 2545), 59.

⁴⁵ วิชัย ดันกิตติกร, “มหายานที่เมืองศรีเทพ,” ศิลปากร 35, 4 (2535) : 109-121.

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดูถือกำเนิดขึ้นในประเทศอินเดีย เป็นศาสนาที่นับถือเทพเจ้าผู้ยิ่งใหญ่ 3 องค์หรือตรีมูรติ อันได้แก่ พระพรหม มีฐานะเป็นเทพผู้สร้าง พระศิวะ (พระอิศวร) เป็นเทพผู้ทำลาย (เป็นการทำลายเพื่อให้เกิดการสร้างใหม่ หรือการเวียนว่ายตายเกิด) และพระวิษณุ (พระนารายณ์) เป็นเทพผู้รักษา

ศาสนาพราหมณ์-ฮินดู ได้มีการแตกออกเป็นนิกายย่อย 2 นิกายสำคัญ คือ 'ไศวนิกาย' เป็นนิกายที่นับถือพระศิวะเป็นใหญ่ที่สุด และ 'ไวษณพนิกาย' ถือนิกายที่นับถือพระวิษณุเป็นใหญ่ที่สุด การที่เราจะทราบได้ว่าบริเวณใดในสมัยทวารวดีเคยมีการนับถือศาสนาฮินดู หรือนับถือศาสนาฮินดู ในนิกายใดบ้างนั้น เราสามารถศึกษาได้จากหลักฐานที่เป็นประติมากรรมรูปเคารพทางศาสนาที่ใช้แทนเทพเจ้าองค์นั้นๆ (เทวรูป) ได้ โดยที่ศาสนาฮินดูลัทธิไศวนิกาย มักจะทำรูปเคารพแทนองค์พระศิวะเป็นรูปศิวลึงค์ เช่น ศิวลึงค์ที่พบจากเมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี⁴⁶ ส่วนลัทธิไวษณพนิกาย ก็มักทำรูปเคารพของพระวิษณุ เป็นรูปพระวิษณุหรือพระนารายณ์ 4 กร ทรงจักร สังข์ คทา ก้อนหินหรือดอกบัว หรืออาจทำรูปพระสุริยะ (พระอาทิตย์) ซึ่งถือเป็นภาคหนึ่งของพระวิษณุได้เช่นกัน เป็นต้นว่าพระสุริยะที่เมืองโบราณศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ พระนารายณ์สี่กรสวมหมวกทรงกระบอที่พบจากเมืองศรีมโหสถ จังหวัดปราจีนบุรี และพระนารายณ์จากเมืองโบราณอู่ทอง (วัดเขาพระ)⁴⁷

รูปแบบศิลปกรรมสมัยทวารวดี

โดยปกติแล้วงานศิลปกรรมในอดีตมักเป็นงานที่เกี่ยวข้องเนื่องในศาสนาทั้งสิ้น ในสมัยทวารวดีซึ่งเป็นยุคสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ก็เช่นเดียวกัน ช่วงที่ทำงานศิลปกรรมในยุคสมัยนี้ล้วนได้รับแรงบันดาลใจมาจากศาสนาทั้งพุทธศาสนานิกายเถรวาท มหายาน และศาสนาพราหมณ์-ฮินดู โดยสามารถแบ่งงานศิลปกรรมสมัยทวารวดีออกได้เป็น 2 รูปแบบ ได้แก่ สถาปัตยกรรม และประติมากรรม

1. สถาปัตยกรรม (โบราณสถาน)

วัสดุและเทคนิคการก่อสร้าง

วัสดุหลักที่นิยมใช้ในงานสถาปัตยกรรมสมัยทวารวดีนั้น ได้แก่ อิฐที่มีขนาดใหญ่ มีเกล็ดขาวปะปนอยู่มาก และมักเผาไม่สุกทั่วทั้งก้อน ซึ่งเกิดขึ้นมาจากการเผาอิฐกลางแจ้ง ไม่ได้เผาในเตา ทำให้ไม่สามารถควบคุมอุณหภูมิได้ ส่วนเทคนิคการก่อสร้างสถาปัตยกรรมนั้นได้มีการใช้

⁴⁶ กรมศิลปากร, โบราณคดีเมืองอู่ทอง, 82-84.

⁴⁷ เรื่องเดียวกัน, 85.

อิฐ สอดด้วยดินเป็นวัสดุหลัก แล้วฉาบผิวด้านนอกด้วยปูน และอาจมีการตกแต่งผิวด้านนอกด้วย ลวดลายปูนปั้นหรือดินเผา ในโบราณสถานสมัยทวารวดีบางแห่งอาจมีการใช้หินและศิลาแลงบ้าง เป็นต้นว่าที่โบราณสถานคอกช้างดิน⁴⁸ ตั้งอยู่นอกเมืองอุทองทางด้านทิศตะวันตก ซึ่งในการก่อสร้างสถาปัตยกรรมที่ก่อด้วยอิฐนั้น สถาปนิกในสมัยก่อน มักจะไม่ก่ออิฐทึบทั้งองค์ แต่มีการก่ออิฐไว้เฉพาะด้านนอกเท่านั้น ส่วนโครงสร้างภายในสถาปัตยกรรมมักใช้ดินหรืออิฐหักๆ ใส่ไว้เป็นแกนกลาง วิธีการก่อสร้างแบบนี้ แม้จะมีผลดีในแง่ของการประหยัดวัสดุ แต่จะทำให้สถาปัตยกรรมไม่มีความคงทนและพังทลายได้ง่ายเมื่อกาลเวลาผ่านไป เพราะฉะนั้นจึงทำให้โบราณสถานสมัยทวารวดีแทบทุกแห่งที่หลงเหลือมาถึงปัจจุบันเหลืออยู่เฉพาะเพียงส่วนฐานเท่านั้น

รูปแบบและแผนผังของโบราณสถาน

จากการดำเนินงานทางโบราณคดีในชุมชนโบราณสมัยทวารวดีบริเวณภาคกลางที่ผ่านมา ทำให้สามารถจำแนกรูปแบบโบราณสถานในวัฒนธรรมทวารวดี ซึ่งมักเหลือเฉพาะส่วนฐานของโบราณสถาน ออกได้เป็น 5 กลุ่มใหญ่ๆ ได้แก่

- 1) โบราณสถานที่มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมจัตุรัส มีทั้งการก่ออิฐขึ้นไปตรงๆ ไม่ย่อมุม และที่มีการทำมุขยื่นออกมาจากผนังในแต่ละด้านและที่มุมทั้งสี่ หรือมีบันไดยื่นออกมาจากฐานทั้งสี่ด้านหรือด้านเดียว

เช่น โบราณสถานหมายเลข 2, 3, 9, 11.... ที่เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

โบราณสถานหมายเลข 2, 6, 9, 11, 40, 44.... เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี

เจดีย์จุลประโทน จังหวัดนครปฐม

โบราณสถานทุ่งเศรษฐี จังหวัดเพชรบุรี

- 2) โบราณสถานที่มีแผนผังรูปสี่เหลี่ยมผืนผ้า

เช่น โบราณสถานหมายเลข 5 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

โบราณสถานเขาค้างใน อำเภอสรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

โบราณสถานหมายเลข 18 (วัดโขลงฯ) เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี

- 3) โบราณสถานที่มีแผนผังเป็นรูปแปดเหลี่ยม

เช่น เจดีย์หมายเลข 13 เมืองโบราณอุทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

เจดีย์หมายเลข 20 เมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี

⁴⁸ ศาสน์ไพโรชาญจิตร และสุกมาส ดวงสกุล, “หลักฐานและความรู้ใหม่ทางโบราณคดีเกี่ยวกับโบราณสถานคอกช้างดินเมืองอุทอง,” : 15-40.

4) โบราณสถานที่มีฝังกลม

เช่น เจดีย์หมายเลข 10 เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี

5) โบราณสถานที่เป็นถ้ำหรือเพิงผา

เช่น ถ้ำถ้ำยี่เข่ง ถ้ำจีน ถ้ำจาม ถ้ำผาโกล ในเขตจังหวัดราชบุรี

เขามอรัตน์ อำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์

ถ้ำพระโพธิสัตว์ อำเภอแก่งคอย จังหวัดสระบุรี

2. ประติมากรรม (โบราณวัตถุ)

งานประติมากรรมสมัยทวารวดีก็เป็นเช่นเดียวกับงานสถาปัตยกรรมที่มักเป็นงานที่เกี่ยวข้องกับศาสนา ซึ่งโดยทั่วไปแล้วนักวิชาการทางด้านประวัติศาสตร์ศิลปะนิยมแบ่งงานประติมากรรมสมัยทวารวดี ออกเป็น 3 กลุ่ม⁴⁹ ได้แก่

กลุ่มที่ 1 สมัยทวารวดีตอนต้น มีอายุราวพุทธศตวรรษที่ 12-13 ลักษณะงานประติมากรรมในยุคแรกของสมัยทวารวดีนี้เป็นงานที่มีความใกล้เคียงกับศิลปกรรมอินเดียมากที่สุด อิทธิพลศิลปะอินเดียแบบอมราวดี (พุทธศตวรรษที่ 7-9) และแบบคุปตะ (พุทธศตวรรษที่ 9-11) ได้เข้ามามีบทบาทเป็นอย่างมาก เช่น การทำพระพุทธรูปประทับยืนตรีกัมภ์ (การยืนเอียงตน 3 ส่วน) ตามแบบศิลปะอินเดียสมัยคุปตะ โดยมีการแสดงปางไว้ในพระหัตถ์ขวาเพียงพระหัตถ์เดียว ส่วนพระหัตถ์ซ้ายจะจับยี่ดชายจิรวไว้ หรือพระพุทธรูปที่ประทับนั่งขัดสมาธิราบอย่างหลวมๆตามแบบอมราวดี พระพักตร์ยังคงเป็นแบบอินเดีย ไม่มีการทำรัศมีบนพระเกตุมาลา(อุษณิษะ) เป็นต้น

กลุ่มที่ 2 สมัยทวารวดีตอนกลาง กำหนดอายุราวพุทธศตวรรษที่ 13-15 มีลักษณะเป็นงานประติมากรรมที่มีวิวัฒนาการสืบต่อมาจากงานที่เลียนแบบศิลปะอินเดียในระยะแรก และได้ดัดแปลงลักษณะบางส่วนจนเกิดเป็นลักษณะเฉพาะที่เป็นรูปแบบพื้นเมืองมากขึ้น เช่น พระพุทธรูปมีการทำขมวดพระเกศาใหญ่ พระพักตร์แบน พระขนงเป็นเส้นนูนโค้งต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโปน พระนาสิกแบน พระโอษฐ์หนาเบะ บางครั้งพระพุทธรูปยังคงประทับนั่งขัดสมาธิหลวมๆตามแบบอมราวดี ถ้าทำพระพุทธรูปยืนมักประทับยืนตรง (สมถะ) ทรงแสดงปางวิตรรกะ (ปางแสดงธรรม) ทั้งสองพระหัตถ์ ขอบจีวรที่ตกลงมาเบื้องล่างเท่ากันทั้งสองข้าง แสดงถึงความได้สัดส่วนอย่างแท้จริง

กลุ่มที่ 3 สมัยทวารวดีตอนปลาย ราวพุทธศตวรรษที่ 15-16 ในช่วงระยะเวลานี้ วัฒนธรรมทวารวดีก็เริ่มเสื่อมลงแล้ว ลักษณะงานประติมากรรมในรุ่นนี้มีความเป็นพื้นเมืองมาก

⁴⁹ หม่อมเจ้า สุภัทราธิศ ดิศกุล, ศิลปะในประเทศไทย, 5-6.

ขึ้นกว่าแต่ก่อน ประติมากรรมบางชิ้นแสดงให้เห็นถึงอิทธิพลของศิลปะขอม ซึ่งคงเข้ามามีบทบาทในบริเวณภาคกลางของประเทศไทยตั้งแต่ในช่วงครึ่งหลังของพุทธศตวรรษที่ 15 เป็นต้นมา โดยเฉพาะที่เมืองลพบุรีที่เชื่อกันว่าน่าจะเป็นศูนย์กลางที่สำคัญในช่วงเวลาดังกล่าว และในตอนปลายของวัฒนธรรมทวารวดีนี้ได้ปรากฏสกุลช่างท้องถิ่นขึ้น ได้แก่ งานศิลปกรรมที่เกิดขึ้นในแต่ละภูมิภาคของไทย โดยมีที่มาจากสายวิวัฒนาการของวัฒนธรรมทวารวดีดั้งเดิมในภาคกลาง แต่มีลักษณะเฉพาะของท้องถิ่นตนเองมากขึ้น เช่น วัฒนธรรมการปักใบเสมาในทวารวดีที่พบทางภาคตะวันออกเฉียงเหนือ, ศิลปะหริภุญชัยในภาคเหนือ เป็นต้น

จากที่กล่าวมาทั้งหมดแสดงให้เห็นว่า ก่อนที่อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณจะแพร่เข้ามาในกลุ่มแม่น้ำแม่กลอง-ท่าจีน อันเป็นพื้นที่ทางภาคตะวันตกของประเทศไทย บริเวณนี้พบร่องรอยการอยู่อาศัยของมนุษย์มาตั้งแต่สมัยก่อนประวัติศาสตร์แล้ว สาเหตุที่บริเวณนี้ปรากฏร่องรอยการอยู่อาศัยอย่างยาวนานนั้น เป็นเพราะว่ามีสภาพแวดล้อมที่เอื้ออำนวยต่อการดำรงชีวิต ซึ่งมีทั้งป่าไม้ แหล่งน้ำ แร่ธาตุต่างๆ ที่ราบอันอุดมสมบูรณ์ที่สามารถทำการเกษตรเลี้ยงผู้คนได้เป็นจำนวนมาก สิ่งเหล่านี้เป็นปัจจัยสำคัญในการตั้งถิ่นฐานของมนุษย์ที่ทำให้ชุมชนดำรงอยู่มาได้ และมีพัฒนาการเป็นบ้านเมืองต่อมาจนกระทั่งเข้าสู่สมัยประวัติศาสตร์ อีกทั้งบ้านเมืองในช่วงสมัยแรกเริ่มประวัติศาสตร์ เป็นต้นว่าเมืองโบราณคูบัว จังหวัดราชบุรี เมืองโบราณอู่ทอง จังหวัดสุพรรณบุรี และเมืองโบราณนครชัยศรี มีการตั้งชุมชนอยู่ใกล้ลำน้ำที่สามารถเดินทางออกสู่ทะเลได้ และชายฝั่งในสมัยนั้นยังอยู่ใกล้ทะเลมากกว่าชายฝั่งในปัจจุบัน เพราะฉะนั้นจึงทำให้เมืองโบราณดังกล่าวมีฐานะเป็นเมืองท่าติดต่อค้าขายกับชุมชนภายนอกด้วย แล้วเมื่อถึงช่วงระยะเวลาที่อิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณเข้ามามีบทบาทกับชุมชนในพื้นที่นี้ ก็ยังพบว่าบ้านเมืองที่รับอิทธิพลวัฒนธรรมเขมรโบราณยังคงมีฐานะเป็นเมืองท่าติดต่อค้าขายหรือมีความสัมพันธ์กับชุมชนภายนอกด้วยเช่นกัน ดังจะพบหลักฐานตามชุมชนโบราณหรือแหล่งโบราณคดีต่างๆ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 16-18 (ร่วมสมัยกับเขมร) ที่เห็นชัดเจนที่สุดคือ เมืองราชบุรีเก่า เนื่องจากมีที่ตั้งอยู่ใกล้แม่น้ำและอยู่ไม่ห่างจากชายฝั่งทะเลนัก อีกทั้งยังพบหลักฐานที่เป็นสินค้าที่นำเข้ามาจากภายนอกในช่วงระยะเวลานี้ (ซึ่งจะกล่าวถึงในบทต่อไป)